

УДК 32:329

Антошевський Анджей

РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ПІСЛЯ 1989 р. *

У статті розглянуто особливості розвитку партійної системи Польщі у період після 1989 р. Увагу приділено як теоретичним питанням, так і розгляду діяльності окремих політичних партій.

Падіння комуністичної системи взагалі означає започаткування спроб встановлення процедур і інститутів ліберальної демократії. Найістотношою зміною є прийняття засад і практики формування влади шляхом змагальних виборів. Наслідком цієї зміни є те, що політична сцена, яка до того була зайнята однією партією (або інколи, як це було, між іншим, у Польщі, - її союзниками), стає відкритою для інших, новостворених або відроджених політичних партій. Іншими словами, процес демократизації - це також (а може, й перш за все) процес формування політичних партій, встановлення їх зв'язків із виборцями, стандартів кооперації та конкуренції, результатом чого є утворення більш або менш стабільної партійної системи, яка утворює межі політичного суперництва.

У першій половині 90-х років ХХ ст. було висловлено прогноз, що найбільш сприятливі умови для утворення і розвитку конкуренційних партійних систем існують у Чехії, Польщі та Угорщині [1, 244]. Але на рубежі ХХ і ХХІ століть підкреслюється, що політичним партіям і існуючим між ними зв'язкам у цих державах (не кажучи вже про інші) надалі бракує такої риси, як «системність» [2, 125], і що вони не створюють рамок для консолідації інтересів виборців [3, 391]. Хоча в Чехії та Угорщині сформувалися сильні право- та лівоцентристські об'єднання, - у той час як радикальні угруповання стали менш войовничими (проте на кінець 2002 р. не зовсім), - така оцінка не може бути некритично застосована до Польщі. В інших країнах Східної Європи маємо справу або зі значною роздрібненістю партійних систем (Словенія, Литва, Естонія), або ж із високим рівнем підтримки

«нестандартних» партій (Словаччина, Болгарія), націоналістичних (Румунія, Хорватія, Росія), або ж нереформованих комуністичних об'єднань (Росія, Україна). Але найбільше може викликати сумніви часта реструктуризація політичної сцени (поява нових, зникнення старих партій), отримання значних виборчих зисків нашвидкуруч створеними і нетривалими виборчими коаліціями, а також велика амплітуда виборчих коливань, які означають зміну преференцій виборців від виборів до виборів.

Роблячи спробу аналізу розбудови польської політичної сцени, слід звернутися до двох ключових понять - партійної системи та її інституціоналізації (консолідації). Почнемо з другого. Ми розуміємо його як процес усталення - через набір рис повторюваності і зростаючого прийняття - зразків міжпартійного суперництва [4, 42-43]. Результатом консолідації партійної системи є як стабілізація процедур і політичної поведінки, так і їх легітимізація. У літературі підкреслюється, що тут ідеться про стабілізацію політичної сцени (суперництво відбувається між тими самими і, - на чому слід наголосити, - легітимними суб'єктами), про стабілізацію виборчої поведінки (невеликі зміни у підтримці, яку мають головні політичні партії), що виникає із встановлення зв'язків між партіями та тими сегментами електорату, які вони репрезентують, зростання автономії партій щодо «зовнішніх» інститутів, а також про стабілізацію апробованих (і таким чином легітимізованих) зразків утворення коаліцій [5, 9-13; 6, 68]. У цьому сенсі інституціоналізація партійної системи може бути ототожнена з її консолідацією.

* Переклад з польської М. П. Рагозіна.

Наскільки поняття інституціоналізації не викликає великих теоретичних сумнівів (хоча, ясна річ, існують різні її визначення), настільки ж термін «партійна система» вживається у різних значеннях і контекстах. Брак місця і характер цієї розвідки змушує навести хоча б найчастіше вживані дефініції. При цьому варто звернути увагу на три підходи до визначення партійних систем. Перший із них наголошує на партіях як їх головному складовому елементі. Як підкреслює британський дослідник, стосовно Східної Європи важко говорити про партійну систему, «коли стабільні одиниці, які її конституують, ще не існують» [7, 124]. Еволюція партійної системи є функцією змін, які відбуваються у самих партіях, перш за все - їх програмного та організаційного зміцнення [8, 6]. Цим напрямом рухається К. Соболевська-Місьлік, що аналізує процес формування партійних систем у Східній Європі через представлення шляху розвитку головних політичних партій, які діють в окремих державах [9]. Наслідком такого підходу є прийняття припущення, що ефективність партійної системи залежить головним чином від досягнення основними партіями фази інституціоналізації, тобто здатності перебороти організаційну кризу, спроможності систематично брати участь у виборах і виконувати інші функції, які приписують політичним партіям. Для того щоб стверджувати, що партійна система зміцнилася, слід описати організаційні кондиції партій, які її утворюють, відповідаючи на запитання, стабілізувався виборчий заклик чи він перебуває у стані глибоких змін.

Другий підхід - зрештою, найпоширеніший - ототожнює партійну систему зі зразками суперництва і кооперації, які існують у взаєминах партій, а отже - зі стабілізованими політичними інтеракціями між ними [10, 44; 11, 7; 12, 101-105]. Ці інтеракції, згідно з визначенням М. Лавіра, утворюють «окреслену конфігурацію політичних партій у межах національного політичного простору» [13, 25-26]. За такого підходу зміна системи є не стільки похідною від ідеологічної або організаційної трансформації самих партій, скільки наслідком перетворень, які відбуваються у структурі політичної сцени, збільшення або зменшення простору міжпартійного конфлікту [14, 78], зміни кількості полюсів суперництва [15, 133] або зміни коаліційної стратегії [16]. Про інституціоналізацію партійної системи свідчитимуть насамперед зниження її фрагментації, зростаюча концентрація (зростання підтримки найсильніших угруповань) та зростання рівня змагальності, які утворюють тенденцію до врівноваження системи.

Нарешті, для третього підходу партійна система є не стільки системою зв'язків окремих партій між

собою, скільки системою партій, яка розглядається у зв'язку з їх виборцями. Мають рацію ті автори, котрі трактують партійну систему як складний процес інтеракцій, у межах якого утворюються в міру тривалі «прихильності і неприхильності», оскільки партії не мають рації для існування без виборців, яким належить вирішальне слово в питанні їх буття, розвитку чи сходження з політичної сцени. Такий підхід у свою чергу базується на тому, що зміна партійної системи є похідною від зміни виборчої поведінки [17, 54]. Якщо ми приймаємо такий спосіб мислення, то ми концентруємо свою увагу на цих останніх, аналізуючи рівень виборчих змін, розмір флуктуації підтримки, котру отримують головні об'єднання. Проявом інституціоналізації партійної системи є здатність знижувати значну звичайно на перших виборах мінливість виборчих симпатій і здатність політичних партій отримувати підтримку на в міру регулярному рівні. Можна з великою вірогідністю стверджувати, що рішення виборців на початку переходу до демократії є емоційними і до певної міри випадковими. Проблема полягає в тому, як довго така ситуація утримуватиметься.

Спробуємо поглянути на партійну систему в Польщі крізь призми трьох вищезгаданих підходів. У першу чергу проаналізуємо питання стабільності виборчих закликів. Як і в більшості країн Східної Європи, зміни виборчих закликів визначаються дезінтеграцією антикомуністичного об'єднання, який розпадається на щодалі нові й нові політичні партії. Треба підкреслити, що в усіх польських виборах, які були проведені у 1991-2001 рр., тільки три об'єднання брали участь під тими самими назвами. Це два об'єднання з неперервного минулого (Союз лівих демократів - СЛД - і Польська народна партія - ПНП) і «Самооборона» (стартувала у 1991 р. в одному окрузі). В усіх чотирьох Сеймах були репрезентовані СЛД, ПНП й Унія свободи (УС) (у 1991 і 1993 рр. виступала під назвою «Демократична унія»). У той же час на кожних наступних виборах з'являлися нові угруповання, частина з яких входили до складу Сейму. У 1993 р. то був Безпартійний блок підтримки реформ (ББПР), який мав утворювати політичну опору президента Л. Валенси. На противагу більшості постсолідарнісних утворень, таких як Порозуміння-Центр (ПЦ), Ліберально-демократичний конгрес (ЛДК), Християнсько-національне об'єднання (ХНО), Польська народна партія - Народне порозуміння (ПНН-НП) чи НПС «Солідарність», він зміг подолати виборчий бар'єр, який у новому виборчому законодавстві становив 5 %, і отримав 5,41 % голосів. Крім ББПР, до Сейму увійшли 5 об'єднань, репрезентованих у Сеймі першого

скликання (СЛД, ПНП, Демократична унія, Унія праці і Конфедерація незалежної Польщі). Унаслідок того що значну кількість голосів було віддано за партії, які не подолали виборчого бар'єра, ці 6 угруповань представляли лише 65 % електорату. Це для Східної Європи крайній приклад розміру виборчої деформації.

У 1997 р. у структурі виборчого суперництва відбулися істотні зміни. Найбільш суттєвою з них було об'єднання близько 40 угруповань, які походили від «Солідарності», у нову коаліцію під назвою Акція виборча «Солідарність» (АВС). Вона перемогла на виборах, здобувши 33,83 % голосів. Крім неї, виборчий бар'єр пододало нове об'єднання, яке раніше не було репрезентоване у Сеймі - Рух відбудови Польщі (РВП), яким керував експрем'єр Є. Ольшевський. До виборчої кампанії приєдналися - хоча без успіху - два угруповання пенсіонерів (Крайова партія пенсіонерів і рантє і Національне порозуміння пенсіонерів і рантє Польської Республіки), два нові праві угруповання (Блок для Польщі та Права унія Польської Республіки). У Сеймі, сформованому після виборів 1997 р., окрім вищезгаданих партій, були представлені СЛД, ПНП і Унія свободи (яка була результатом об'єднання Демократичної унії і Ліберально-демократичного конгресу). Унія праці не пододала виборчого бар'єра. У той же час у виборчій пропозиції бракувало таких об'єднань, як ББПР, Порозуміння-Центр, Конфедерація незалежної Польщі, Християнсько-національне об'єднання чи Народне порозуміння, які брали участь у виборах у 1991 та 1993 рр. (вступ до складу АВС означав їх практичне зникнення як самостійних політичних суб'єктів). Сукупна чисельність партій, репрезентованих у Сеймі, зменшилася з 6 до 5. Вони репрезентували близько 88 % виборців (решта голосів була віддана партіям, які не подолали виборчого бар'єра). Головну вісь суперництва визначало історичне минуле: суперниками у тій конфронтації були угруповання або однозначно пов'язані з ПНР, або пов'язані з традицією боротьби з комунізмом [18, 47]. Суперництво мало біполярний характер.

У виборах 2001 р. у змагання вступили майже всі суб'єкти, репрезентовані у попередньому парламенті (виняток становив Рух відбудови Польщі). Ця риса рішуче відрізняла їх від виборів 1997 р. Але змінилися правові умови виборчого змагання: втретє з 1991 р. було змінено виборче законодавство - таким способом, щоб обмежити розміри перемоги СЛД, яку передрікали соціологічні зондажі. Перед обличчям цих змін СЛД, який був перетворений у 2001 р. у монолітну політичну партію, створив виборчу коаліцію з Унією праці.

Вчетверте брала участь у парламентських перегонах «Самооборона». З'явилися також чотири цілком нові політичні угруповання, створені незадовго до виборів (Громадянська платформа (ГП), Право і справедливість (ПС), Ліга польських родин і Альтернатива). Три перші - будучи наслідком розколу в АВС (а Платформа - також і в Унії свободи) - потрапили до парламенту. В той же час не ввійшли до нього обидва угруповання, що були при владі у 1997-2000 рр., тобто АВС і УС, котрі не подолали виборчого бар'єра. Сукупна чисельність присутніх у Сеймі угруповань зросла з 5 до 6. Вони представляли трохи більше 90 % виборців. Суперництво точилося навколо трьох полюсів, головними політичними силами були Союз лівих демократів (СЛД), який перебував у 1997-2001 рр. в опозиції, помірковані, проєвропейські праві (ГП, ПС, УС, АВС), а також угруповання, що тотально відкидають здобутки ІІІ Республіки як у внутрішній, так і зовнішній політиці (Самооборона, Ліга польських родин, Альтернатива).

Як видно з наведеної дуже короткої характеристики виборчого суперництва на попередніх парламентських перегонах, пропозиції, представлені електорату, значно змінювалися. Однією з передумов такого стану речей був відносно низький рівень просування процесу інституціоналізації головних польських політичних партій [19, 11]. Це є рисою, що досить суттєво відрізняє партії, які походять із комуністичного минулого (в Польщі це - СЛД і ПНП), від партій, генетично пов'язаних з антикомуністичною опозицією. Декомпозиція політичних об'єднань, що протистояли посткомуністичним партіям на перших виборах, не принесла відразу (за винятком Чехії і Словенії) створення сильних партій правоцентристського або правого спрямування. У таких країнах, як Литва, Латвія, Естонія розпад антикомуністичних блоків призвів до партійної роздрібненості, частих об'єднань і розпадів, а також інших перетасувань. Крім того, більшість польських політичних партій, які походять з об'єднань «Солідарності», виявилися нездатними створити тривалу організаційну формулу і пережити зміну лідера. (Серед більш ніж 20 опозиційних щодо СЛД угруповань, присутніх у Сеймі з 1991 р., після десяти років нема вже жодного, а їх лідери розпорошилися по різних нових об'єднаннях, часто-густо виступаючи один проти одного.) Такі назви, як КНП, ПС, ЛДК, Народне порозуміння, Рух відбудови Польщі чи ББПР - якщо називати лише деякі - вже нині є лише історичними спогадами. У 2001 р. лише СЛД та ПНП є об'єднаннями, які подолали поріг інституціоналізації.

Результати виборів 2001 р. і надалі обґрунтовують скептичне ставлення до здатності інших

об'єднань увійти в ту фазу розвитку, оскільки до Сейму увійшли три виборчі блоки, які не є політичними партіями (Громадянська платформа, Право і справедливість і Ліга польських родин). Четверте угруповання - Самооборона - є своєрідною сумішшю партії і профспілки, єдність якої забезпечується особистістю її лідера. Уже в перші дні функціонування нового парламенту можна було спостерігати конфлікти між політичними лідерами цих об'єднань, що вимальовувалися на тлі їх організаційного минулого. Ніщо не вказує на те, що 2001 р. мав стати переломним у процесі інституціоналізації польських політичних партій. Якби така оцінка була правдивою, - а багато що говорить за те, що вона є такою, - то в процесі консолідації партійної системи може виникнути багато перешкод. Без сумніву, риси деяких польських політичних партій (програма і рівень інституціоналізації) можуть викликати побоювання щодо подальшого розвитку польської партійної системи та її консолідації. До них належать: молодість головних угруповань (у Сеймі, обраному у 2001 р., половина партій, які разом мають близько 30 % голосів, не існували у 2000 р.); брак коштів (найменшою мірою це стосується СЛД і ПНП); а також нелояльність політичних лідерів стосовно створених ними об'єднань [20, 79].

Якщо партійну систему ми будемо трактувати відповідно до другого з вищезгаданих підходів - як конфігурацію політичних партій, то, на перший погляд, можемо дійти дуже оптимістичних висновків. Оскільки, слід зазначити, до 1997 р. більшість класичних показників консолідації партійної системи, як здавалося, підтверджують наявність цієї тенденції. Власне, це стосується рівня її фрагментаризації. Значення двох її індексів - так званої ефективної чисельності партій, а також індексу фракціоналізації - однозначно вказує на зменшення у цей період роздрібненості, яка була властива польській політичній сцені у 1991 р. як на виборчому, так і на парламентському рівнях. Але цього результату вдалося досягти завдяки запровадженню обмежень у виборче законодавство у 1993 р. і об'єднанню правих у 1997 р. (чого не вдалося повторити через чотири роки). У 1999 р. у Центрально-Східній Європі нижча, ніж у Польщі (2,9), ефективна чисельність партій спостерігалась лише в Албанії (2,2) та Болгарії (2,5), і така сама у Литві [21, 88]. Незважаючи на зміни виборчої системи і суттєві перегрупування на політичній сцені напередодні виборів 2001 р., рівень фрагментаризації партійної системи - ні у виборчій, ні у парламентській площинах - не підвищився, хоча тенденція до його спаду (власне, на парламентському рівні) була загальмована. Але слід підкрес-

лити, що ефективна чисельність партій і те, що з неї випливає, - рівень роздрібненості, залишилися близькими до тих, котрі ми бачимо у консолідованих багатопартійних демократіях [22, 76-77]. Дані про поступове зниження рівня фрагментаризації польської партійної системи наведені в таблиці 1.

Таблиця 1. Ефективна чисельність партій на виборчому і парламентському рівнях у 1991-2001 рр.

Вибори	1991 р.	1993 р.	1997 р.	2001 р.
Індекс ефективної чисельності на виборчому рівні	13,8	9,8	4,2	4,5
Індекс ефективної чисельності на парламентському рівні	9,8	3,9	2,9	3,6
Індекс фрагментаризації	0,93	0,90	0,80	0,78

Джерело: власні розрахунки автора на підставі [23, 56].

Аргументом на користь стабілізації польської партійної системи може бути також її концентрація, що означає зростання підтримки партій, які посідають відповідно перше і друге місце. Нагадаємо, що переможець виборів 1991 р. отримав дещо більше 12 %, у 1993 р. - 20 %, у 1997 р. - понад 33%, тоді як у 2001 р. найсильніше угруповання отримало вже понад 40 % голосів. У той же час звертає на себе увагу факт, що процент голосів, відданих двом найсильнішим партіям, зростав лише до 1997 р., в якому досяг рівня дещо більшого 60 %. У 2001 р. зменшився до 54 %. Але змінилася пропорція підтримки, яку отримували два найсильніших об'єднання. У 1991 р. Демократична унія і СЛД здобули майже однакову кількість голосів (близько 12 %). Двома роками пізніше СЛД отримала 20 %, а ПНП - 15 % голосів. Перемога АВС у 1997 р. була наслідком здобуття 33 %, тоді як її головний суперник - СЛД - досяг підтримки в межах 27 %. Водночас у 2001 р. СЛД отримала втричі більше голосів, ніж наступна за нею Громадянська платформа, що означало, що тенденція до врівноваження партійної системи була досить різко загальмована. Дані стосовно концентрації польської партійної системи наведені у таблиці 2.

Таблиця 2. Концентрація партійної системи на виборчій і парламентській аренах у 1991-2001 рр.

% голосів	1991 р.	1993 р.	1997 р.	2001 р.
Найсильніша	12,32	20,41	33,83	41,04
2 найсильніші	23,81	35,45	60,96	53,72
% мандатів				
Найсильніша	13,84	37,17	43,69	46,95
2 найсильніші	26,88	65,86	79,34	61,08

Джерело: власні розрахунки автора на підставі [23, 56].

Про поступову інституціоналізацію польської партійної системи може також свідчити зростаючий рівень її змагальності. Якщо тривалий час утримується домінація однієї партії, то це може або призвести до політичного імобілізму або викликати глибоку політичну кризу, яка закінчиться революційними переформуваннями партійної системи. Інакше кажучи, розмір і пов'язаний із ним політичний потенціал опозиції має істотне значення для інституціоналізації партійної системи. Починаючи з 1993 р. рівень змагальності польської партійної системи помітно зростає. У 1991 р. за постсолідарнісні й антикомуністичні партії, які отримали блискучу перемогу, проголосували близько 80 % виборців. Головна сила опозиції - СЛД - отримала неповні 12 %. У 1993 р. за посткомуністичні об'єднання, які перехопили владу, разом було віддано 35,8 % голосів, хоча найсильніша партія опозиції (Демократична унія) залишилася слабкою (неповні 11 %). У 1997 р. за партії майбутньої правлячої коаліції (АВС і УС) проголосувало дещо більше 47 % виборців. Але зросла також і сила опозиції (за її головну партію - СЛД - було віддано понад 27 % голосів). У 2001 р. на партії, що утворили наступну урядову коаліцію, разом припало 49 % голосів; на найбільше опозиційне угруповання - неповні 13 %. До виборів 2001 р. жодній із політичних сил не вдавалося досягти рішучої переваги над суперниками, не кажучи вже навіть про короточасну домінацію. Досі найбільшу підтримку на виборах отримали СЛД у 2001 р. (41,04 %) і АВС у 1997 р. (33,835 %). Звертає на себе увагу той факт, що різниця між двома головними політичними суперниками досягла неповного 1 % у 1991 р., трохи більше 9 % у 1993 р. (дистанція між СЛД і Демократичною унією) і трохи менше 7 % у 1997 р. Переломними з цієї точки зору стали вибори 2001 р., коли ця різниця між підтримкою СЛД і другою за кількістю голосів Громадянською платформою досягла незнаного ніде раніше рівня 28 %. Така дистанція між партією-переможцем і головною силою опозиції - у випадку посткомуністичних держав - характерна скоріше для того, що П. Л'юїс називає переходом до гегемоністської партійної системи, ніж до справжньої багатопартійності [24, 134]. Але якщо така система утримується тривалий час (як, напр., у Хорватії, Сербії чи Словаччині), то вона може призвести до більших або менших запізнь у консолідації партійної системи.

Така оцінка дещо пом'якшується аналізом рівня змагальності, здійснюваного на підставі поділу мандатів у Сеймі. Правляча коаліція, яка отримала владу в 1993 р., контролювала 303 ман-

дати (65,68 %), тоді як у 1997 р. - вже тільки 56,6%, а у 2001 р. - 56,1 %. Але наскільки у 1997 р. опозиція стала більш однорідною, тому що її головна сила - СЛД - мала більше однієї третини парламентських мандатів, настільки ж після виборів 2001 р. відбувся поворот до моделі розділеної опозиції, яку утворюють три угруповання, що відмовляються від співпраці (четверте - «Самооборона» - надає урядові Л. Міллера «зовнішню» підтримку). Це робить польську партійну систему після 2001 р. подібною до скандинавського зразка, відомого з досвіду Швеції, Норвегії чи - меншою мірою - Данії. Також і той факт, як значна перевага СЛД над розділеною опозицією, здається, підтверджує особливе значення виборів 2001 р. для подальшого розвитку польської партійної системи. Ця обставина обґрунтовує висновок, що польська партійна система - на відміну від тенденцій, що визначилися у більшості західноєвропейських демократій, а також у деяких посткомуністичних країнах (Угорщина, Чехія, Литва, Латвія, Естонія), - виказує тенденцію відходу від рівноваги, досягнутої у попередні роки. Час покаже, це є тривала тенденція чи прояв «дитячої хвороби» польської партійної системи.

Якщо підсумувати попередній аналіз, то можна зробити висновок, що вжиття традиційних показників інституціоналізації партійної системи зумовлює прогресування процесу, хоча вибори 2001 р. свідчать про певне його загальмування. Але два явища ставлять під сумнів висловлення таких тверджень. Першим з них є аналізована вище виняткова - також порівняно з іншими країнами Центральної та Східної Європи - нестабільність польської політичної сцени. У принципі тільки об'єднання, що походять з ПНР, є тривалим елементом польського політичного пейзажу. Угрупування, які походять з антикомуністичної опозиції, підлягали численним і частим організаційним і персональним метаморфозам. Як ми вже говорили, більшість політичних партій, які утворювали антикомуністичний обоз у 1991 р., закінчили свій життєвий шлях. Це стосується також і переможця 1997 р. - Акції виборчої «Солідарність». По-друге, своєрідною рисою демократизації в Польщі є особливо високий рівень заміни влади. Починаючи з 1993 р. усі наступні вибори приносять зміни правлячого обозу. Вже саме повернення до влади в 1993 р. посткомуністичного об'єднання було шоком для правлячих доти постсолідарнісних еліт. З недовірою сприйняло власну поразку керівництво Союзу лівих демократів у 1997 р.; виявилось, що непогані економічні результати не гарантують політичного успіху. У 2001 р. падіння рейтингу правлячої АВС і її лідерів було таким великим, що

головною політичною метою правлячого угруповання стала не перемога на виборах, а подолання виборчого бар'єру, чого, зрештою, і не вдалося досягти. До цього часу перемога на виборах пов'язувалася з неминучою перспективою втрати влади на наступних виборах. Важко протистояти враженню, що це не сприяє консолідації партійної системи. Таким чином, жодна з правлячих коаліцій не мала можливості здійснення своєї політики протягом часу більшого, ніж чотири роки. З другого боку, праві угруповання зайняті скоріше пошуком оптимальної організаційної формули боротьби з СЛД, який систематично збільшує свої володіння, ніж удосконаленням своїх політичних проєктів; а СЛД після здобуття влади у 2001 р. концентрується на критиці своїх попередників і кадрових чистках.

Високий рівень мінливості влади, не відомий у таких масштабах ні в Західній Європі (може, за винятком Ірландії), ні у Східній Європі (тут винятками є Литва і Болгарія), є наслідком головним чином змін виборчих преференцій. Це підштовхує нас у бік аналізу зв'язків партій з електоратом, які становлять зміст третього з названих вище підходів до розуміння партійної системи.

Передусім слід підкреслити значну флуктуацію підтримки, якою характеризується політичне суперництво в усій Центральній-Східній Європі (може, за винятком Чехії). Символічним проявом мінливості виборчих преференцій поляків є те, що спіткало у 2001 р. партії, які отримали владу внаслідок попередніх виборів. Ані АВС, ні Унія свободи не змогли подолати виборчий бар'єр (нагадаємо, що в 1997 р. за них проголосували близько половини (47,2 %) виборців, а чотирма роками пізніше на них припало 8,7 % голосів). Але це явище типово не тільки для Польщі. Достатньо пригадати долю румунської Демократичної конвенції, яка, з'явившись на політичній сцені у 1996 р., виграла вибори з результатом понад 30 %, але через чотири роки отримала 5 % і не ввійшла до парламенту. Посткомуністична Литовська демократична партія трудящих по черзі отримувала близько 43 % у 1992 р., трохи більше 9 % у 1996 р. і більше 31 % у 2000 р. Також угорські Демократичний форум і Союз вільних демократів, які в 1990 р. були двома найсильнішими об'єднаннями, у 2002 р. розпачливо боролися за подолання виборчого бар'єра і входження до складу парламенту. Всі ці приклади демонструють, наскільки можуть змінюватися настрої виборців. Значну ціну за попереднє урядування заплатили також найбільші болгарські партії, які зазнали поразки на виборах 2001 р. з боку нової політичної сили, зв'язаної з царем Сімеоном II (здобула понад 40 % голосів, тоді як

правлячі Болгарська соціалістична партія й Об'єднані демократичні сили отримали голоси в межах 17-18 %).

Але слід підкреслити, що до 2001 р. поведінка виборців у Польщі не відходила від поведінки угорських, болгарських, румунських або литовських виборців. Аналізуючи результати трьох перших виборів до Сейму (1991, 1993, 1997), Р. Марковський звернув увагу на характерну тенденцію зниження коливання підтримки, що вказувало на кристалізацію виборчих преференцій у той період і зміцнення зв'язків між електоратом і політичними партіями. Значення найчастіше застосованого в літературі показника мінливості нетто (*net volatility index*) зменшилося з 34,9 у 1993 р. до 22,1 в 1997 р. [25, 17]. Це означає, що в 1993 р. кожний третій поляк голосував за іншу партію, ніж на попередніх виборах, в той час як у 1997 р. так вчинив лише кожний п'ятий. Більше того, знизилася і так звана міжблокова плинність голосування, яка означає перехід голосів між конкуруючими політичними блоками [26, 80-81]. На думку Р. Марковського, це зниження однозначно вказувало на те, що відбувається інституціоналізація польської партійної системи [27, 18], хоча варто зазначити, що рівень плинності підтримки був у Польщі в 1997 р. значно вищим, ніж у стабілізованих демократіях [28, 182], і одночасно середнім, якщо ми його порівнюємо з рівнем, досягнутим у країнах Центральної та Східної Європи [29, 85]. Але ситуація рішуче змінилася у 2001 р., коли показник загальної мінливості (який вимірюється здобутками нових партій і тих, які досягли результату кращого, ніж на попередніх виборах) виріс до понад 50 %, досягнувши розмірів, які ми не бачимо в інших європейських демократіях (лише в Болгарії у 2001 р. рівень загальної мінливості можна визнати близьким). Це можна пояснити не тільки розчаруванням діями правлячих (партії, які утворили урядову коаліцію в 1997-2000 рр., разом втратили близько 80 % тих голосів, які вони отримали на чотири роки раніше), але насамперед появою на політичній сцені цілком нових угруповань (Громадянська платформа, Право і Справедливість, а також Ліга польських родин) і зростанням підтримки партій, які радикально ставили під сумнів політику уряду Є. Бузека (СЛД, Самооборона). Незалежно від інтерпретації причин перенесення підтримки все вказує на те, що тенденція стабілізації поведінки виборців різко загальмувалася.

Елементом, що ускладнює формування партійної системи, яка б ефективно поєднувала політичні партії з електоратом, є рівень участі у виборах (хоча не можна не зауважити, що, наприклад, низький рівень участі у виборах не

дестабілізує швейцарської партійної системи). У Польщі на чотирьох парламентських виборах участь у голосуванні досягла відповідно 43,20 % у 1991 р., 52,08 % у 1993 р., 47,93 % у 1997 р. і 46,29 % у 2001 р. Таким чином, лише один раз участь у виборах перевищила половину тих, хто має право голосу. Середня величина участі на чотирьох виборах дорівнює 47,37 %. Цей результат надзвичайно низький навіть для Східної Європи. (Для порівняння: середній показник для Болгарії становить 78,1 %, для Чехії - 83,0 %, для Естонії - 64,1 %, для Румунії - 69,6 %, для Словаччини - 84,9 % і для Словенії - 73,2 % [30, 34-67]. У жодній із названих держав на жодних виборах не занотовано випадку, щоби участь у виборах була нижчою ніж 50 %. А в Польщі це трапилося вже тричі (із чотирьох виборів).) Про те, що польські виборці маніфестують низьку симпатію до політичних партій, а не до політики взагалі, свідчить той факт, що участь виборців у виборах президента є значно вищою і регулярно перевищує 60 % (у 2000 р., незважаючи на незначну кількість невпевнених у результаті, участь у виборах наблизилася до межі 70 %). Ця обставина не є підставою для оптимістичних прогнозів щодо встановлення більш тісних зв'язків партій із електоратом.

Без сумніву, польська партійна система характеризується надмірно слабкими зв'язками політичних партій із виборцями. На це впливають такі чинники, як загальна недовіра до самого інституту партії, високий рівень політичного відчуження, а також способи формування партій (передусім на базі підтримки певних цінностей, а не навколо точно визначених групових інтересів). Слабкість зв'язків партій з електоратом виражається, власне, в численних прикладах зміни депутатами фракційної належності за термін каденції Сейму, що можна трактувати як нехтування волею виборців. Аналіз політичної структури Сейму на початку і в кінці каденції засвідчує її істотну зміну [31, 727-729]. Ситуація не змінилася і після 1997 р. До квітня 1999 р. (а отже, за термін коротший, ніж половина каденції) виникли три нові парламентські фракції, які утворили депутати, що вийшли зі своїх партійних фракцій (головним чином з АВС і РОП). Також перед виборами виникла фракція Громадянської платформи. Безпосередньо після виборів 2001 р. сформувалася фракція Унії праці (хоча вона розпочинала у коаліції з СЛД). Виник конфлікт у фракції Громадянської платформи. Така ситуація також не сприяє інституціоналізації партійної системи.

Лише одне не підлягає сумніву. За винятком ПНП, жодна з політичних партій не має міцного коріння у конкретному політичному середовищі.

Усі присутні на політичній сцені угруповання знаходять підтримку з різних джерел, що призводить до використання стратегії типу *catch-all*, формулювання надмірно загального виборчого заклик, що впливає як із труднощів самоідентифікації, так і з проблематичності правильного діагнозу очікувань виборців [32, 164]. Зрозуміло, шанси на формування в Польщі тривалих соціополітичних поділів невеликі (що, між іншим, визначається культурною гомогенністю суспільства).

Питання, які домінують у виборчих кампаніях, щоразу різні; змінюється також - про що вже йшлося - список учасників виборчих перегонів, що призводить до того, що виборці справді кожного разу мають справу з новою ситуацією. На виборах 1991 р. проблемами, навколо яких точилася кампанія, були: ставлення до приватизації, монетарної політики, форми правління, відносин «держави - церква» й оцінка минулого; у 1993 р. до цих питань приєдналися оцінка дій уряду і перспектива переходу влади до посткомуністичних лівих [33, 141-146]. У 1997 р. «віссю» кампанії були історичне минуле, можливості відібрання влади у СЛД і ставлення до подальших реформ. У 2001 р. з'явилось гостро акцентоване питання зовнішньої політики (перспектива входження до складу Європейського Союзу) і загальна оцінка досягнень періоду після 1998 р. Ця остання проблема дещо «пригасила» історичну суперечку між «посткомуністами» і «Солідарністю»; Самооборона, Ліга польських родин і Альтернатива одностайно виступили з тотальною критикою всіх урядів 1989-2002 рр.

Коливання виборчої поведінки добре ілюструють дані про перетікання електорату між окремими партіями у 2001 р. З даних, отриманих із зондажів, які проводив Центр соціальних досліджень, впливає, що послідовними у своїх рішеннях є передусім прихильники лівих (88 % виборців СЛД і 64 % виборців Унії праці в 1997 р. чотирма роками пізніше проголосували за коаліцію СЛД-УП) і ПНП (відповідно - 62 %). Електорат цих трьох угруповань підтверджує стабільність виборчих преференцій, принаймні у двох останніх виборах. У той же час свій вибір 1997 р. зберегли лише 27 % виборців Унії свободи і 16 % прихильників АВС [34]. Очевидно, що вплив на поведінку виборців обох цих об'єднань мав, з одного боку, різне зниження їхніх рейтингів у передвиборчих зондажах, а з другого - той факт, що нові угруповання (може, за винятком Самооборони), формулювали постулати, які були більш прийнятними для правого електорату, а отже, для того, котрий становив виборчу базу АВС, РОП і УС у 1997 р. Але це не дозволяє дати точну відповідь на питання,

якою мірою зміни виборчої підтримки були визначені незадоволенням виборців діями правлячих угруповань, а якою - надіями, пов'язаними з новим виборчим закликком.

Багато авторів, які аналізують проблему мінливості преференцій виборців, звертають увагу на ту обставину, що фактичну зміну преференцій (і те, що з цього випливає, - значну зміну підтримки) визначає передусім так звана міжблокова мінливість, яка означає перехід голосів не між окремими партіями, а блоками партій. Найчастіше в цьому контексті мова йде про блоки лівих і правих [35, 24], або ж про лівих, центр і правих, чи навіть більш детально визначені «родини» партій [36, 16-17]. Міра інституціоналізації (а також і стабільності) партійних систем є розмір трансферту голосів між «блоками»: чим він менший, тим більше дана партійна система виявляє риси консолідації. Але виникає питання, чи можна такий підхід прийняти щодо посткомуністичних систем, у яких «лівизна» і «правизна» визначаються зовсім по-іншому. Бо, як підкреслюють більшість авторів, що піднімають цю проблематику, тим, що розділяє лівих і правих у Польщі (або, ширше, у Східній Європі), є не тільки позиція стосовно приватизації, податків чи соціальної політики, скільки ставлення до комунізму як системи, а також зв'язки і політичні позиції періоду ПНР: належність до ПОРП або «Солідарності», позиція щодо воєнного стану, спосіб голосування в 1989 р. тощо. Такий спосіб розуміння поділяють і політичні еліти. Є. Качинські, лідер об'єднання Право і справедливість, що визначається як праве, на питання про його місце у політичному просторі відповідає: «ми є партія антикомуністична і постсолідарнісна», що має бути визначенням цілком достатнім [37]. Тому важко дивуватися з виборців, що вони здійснюють спроби політичної самоідентифікації на подібних засадах. Це характерно особливо для електорату Унії праці. Попри її однозначно ліву економічну програму, більшість виборців цієї партії визначилися у 1996 р. (а отже, в той час, коли УП була репрезентована у парламенті) як носії правих (30 %) або центристських поглядів (25 %), що може бути пов'язано з її генезою, оскільки вона походить від «Солідарності» [38, 1420]. Позиції виборців поділяють деякі дослідники, які розміщують польські політичні партії на осі «ліві - праві»: вони локалізують Унію праці в центрі шкали [39, 68]. Виникає запитання: чи не може суб'єктивізм оцінок (якого, зрештою, не уникнути в подібній ситуації) стати суттєвою перешкодою у встановленні розміру переходу голосів між блоками?

Зв'язки політичних партій з виборцями послаблює також укорінена в політичній практиці фор-

мула створення коаліційного кабінету. Досі на утворення коаліції впливали виключно погляди, які можна визначити як генетичні (спільне минуле). Це призводить до того, що урядові коаліції є непослідовними у своїх програмах (це стосується як альянсу СЛД-ПНП 1993 р., так і коаліції АВС-УС 2001 р.). Це має численні наслідки. Одним із них є розчарування частини виборців і зростання почуття браку впливу на політичну дійсність. Важко уявити собі, наприклад, задоволення виборців національно-католицької орієнтації, які підтримали в 1997 р. АВС, зважаючи на присутність у її лавах ХНС, тим, що вона утворила коаліцію з ліберальною і проєвропейською Унією свободи. По-друге, існуюча досі практика формування кабінетів у принципі не враховує прагнення подолати історичні поділи, яке виявляє чимала частина виборців (до певної міри винятком є формування виборчої коаліції СЛД - Унія праці у 2001 р., хоча зв'язки цієї останньої з «солідарнісною» опозицією видаються більше ніж сумнівними). Можна сказати, що партії, обтяжені гріхом пеенерівського минулого (СЛД і ПНП), і надалі зберігають статус ізольованих партій, що може загрожувати політичним імобілізмом (нездатністю партійної системи до розвитку) і - з другого боку - зниженням і так уже низького рівня участі у виборах. Це обмежує можливості розвитку партійної системи. Ізоляція об'єднань, здатних знайти значну підтримку, зводить до неможливості утворення програмних коаліцій і утруднює подолання патових ситуацій, які виникають унаслідок розпорошення голосів.

Аналіз змін польської партійної системи, здійснений із перспективи трьох теоретичних підходів, засвідчує, що її інституціоналізація і стабілізація знаходять вираження насамперед у подоланні крайньої роздрібненості й у зростанні концентрації. Це виникає головним чином - хоча не тільки - зі зміни виборчого законодавства в 1993 р., яка значно ускладнила малим партіям доступ до парламенту, а виборцям унаочнила необхідність стратегічного голосування, тобто голосування за партії, які мають шанси увійти до Сейму. У 1997 р. стабілізації партійної системи сприяла також стратегія польських правих, які виявилися здатними об'єднатися. Акція виборча «Солідарність», як і передбачали скептики, виявилася твором, який здатний протриматися лише одну каденцію. Після поразки на виборах вона розпалася. Але дезінтеграція АВС (як і її електорату) розпочалася раніше, відкривши шляхи для формування нових угруповань, що мали шанси перехопити принаймні частину колишніх виборців АВС. Неприйняття посткомуністичних лівих, а також лібералів і консервативних правих викликало зростання підтримки угруповань

протесту, якими, по суті, є Самооборона і Ліга польських родин (разом 18 % голосів). Поява цих партій у складі Сейму не тільки істотно обмежила кількість політично можливих коаліційних варіантів, але й викликала атомізацію Сейму і зростання рівня агресивності. Але суттєвішим видається той факт, що більшість угруповань, які засідають у польському парламенті, виглядають безперспективними як в організаційному сенсі, так і з точки зору здатності стабілізувати виборчу базу. Не можна виключати, що за час каденції, як то бувало і раніше, у Сеймі виникнуть нові фракції або навіть нові партії. Але не віриться, що вони (неза-

лежно від ідеології, на яку будуть спиратися, або цінностей, на які будуть посилалися) зможуть поставити перед собою іншу мету, ніж нинішня опозиція, тобто протистояння домінуванню лівих і відібрання у них влади. Цей елемент політичного суперництва має, таким чином, сталий характер. З другого боку, наскільки з 1991 р. до 2001 р. польська партійна система була врівноваженою (при зменшенні кількості партій), настільки ж у 2001 р. зазначилася виразна перевага одного угруповання. Час покаже, чи є це тривалою тенденцією, чи одноразовою конфігурацією.

1. Berglund, S., Dellenbrant, J., 1994, Prospects for the New Democracies in Eastern Europe, In: S. Berglund, J. Dellenbrant (eds), The New Democracies in Eastern Europe. Party Systems and Political Cleavages, Aldershot, Edward Elgar, pp. 238-252.
2. Lewis, P., 2000, Political Parties in Post-Communist Eastern Europe, London, Routledge.
3. Taras, R., 2002, Politics in Poland, In: G. Almond, R. Dalton, G. Bingham Powell Jr (eds), European Politics Today, New York, Longman, pp. 357-407.
4. Див.: O'Donnell, G., 1997, Illusions About Consolidation, In: L. Diamond, M. Plattner, Yun-han Chu, Hung-Mao Tien, Consolidating the Third Wave Democracies. Themes and Perspectives, Baltimore, John Hopkins University Press, pp. 40-57.
5. Див.: Markowski, R., 1999, Polski system partyjny po wyborach z 1997 roku - instytucjonalizacja czy wchrowatosc, Studia Polityczne, nr 9, ss. 7-37.
6. Див.: Mainwaring, S., 1998, Party Systems in the Third Wave, Journal of Democracy, vol. 9, Nr 3, pp. 67-81.
7. Lewis, P., 2000, Political Parties in Post-Communist Eastern Europe, London, Routledge.
8. Morlino, L., 1996, Crisis of Parties and Change of Party System in Italy, Party Politics, vol. 2, Nr 1, pp. 5-30.
9. Sobolewska-Myslik, K., 1999, Partie i systemy partyjne Europy Srodkowej po 1989 roku, Krakow, Wydawnictwo Naukowe Ksiegarnia Akademicka.
10. Sartori, G., 1976, Parties and Party Systems. A Framework for Analysis, Cambridge University Press.
11. Ware, A., 1996, Political Parties and Party Systems, Oxford University Press.
12. Herbut, R., 2000, Kategoria systemu partyjnego, w: Wstęp do teorii partii i systemow partyjnych, (pod red. W. Jednakiej), Poznan, wyd. Terra.
13. Цит. за: Herbut, R., 1996, Systemy partyjne w Europie Zachodniej - cia_glosc i zmiana. Stadium porownawcze, Wroclaw, wyd. Uwr.
14. Lijphart, A., 1999, Patterns of Democracy. Government Forms and Performance In Thirty-Six Countries, New Haven, Yale University Press.
15. Kitschelt, H., 1997, European Party Systems: Continuity and Change, w: Rhodes, M., Heywood, P., Wright, V. (eds), Developments in West European Politics, London, Macmillan Press, pp. 131-150.
16. Cotta, M., 1992, New Party Systems After Dictatorship: Dimensions of Analysis. The East European Cases in a Comparative Perspective, Universita degli Studi di Siena, Working Paper, nr 9.
17. Mair, P., 1997, Party System Change. Approaches and Interpretations, Oxford, Clarendon Press.
18. Vinton, L., 1999, Poland, In: J. Smith, E. Teague (eds), Democracy in the New Europe. The Politics of Postcommunism, New York, Greycoat Press, pp. 47-75.
19. Nalewajko, E., 1997, Protopartie i protosystem. Szkic do obrazu polskiej wielopartyjnosci, Warszawa, Wydawnictwo Instytut Studiow Politycznych PAN.
20. Mainwaring, S., 1998, Party Systems in the Third Wave, Journal of Democracy, vol. 9, Nr 3, pp. 67-81.
21. Lewis, P., 2000, Political Parties in Post-Communist Eastern Europe, London, Routledge.
22. Lijphart, A., 1999, Patterns of Democracy. Government Forms and Performance In Thirty-Six Countries, New Haven, Yale University Press.
23. Siaroff, A., 2000, Comparative European Party Systems. An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945, New York, Garland Publishing, Inc.
24. Lewis, P., 2000, Political Parties in Post-Communist Eastern Europe, London, Routledge.
25. Markowski, R., 1999, Polski system partyjny po wyborach z 1997 roku - instytucjonalizacja czy wchrowatosc, Studia Polityczne, nr 9, ss. 7-37.
26. Mair, P., 1997, Party System Change. Approaches and Interpretations, Oxford, Clarendon Press.
27. Markowski, R., 1999, Polski system partyjny po wyborach z 1997 roku - instytucjonalizacja czy wchrowatosc, Studia Polityczne, nr 9, ss. 7-37.
28. Mair, P., 1997, Party System Change. Approaches and Interpretations, Oxford, Clarendon Press.
29. Lewis, P., 2000, Political Parties in Post-Communist Eastern Europe, London, Routledge.
30. Див.: Siaroff, A., 2000, Comparative European Party Systems. An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945, New York, Garland Publishing, Inc. А також: www.electionworld.org
31. Див.: Leksykon politologii, pod redakcja Antoszewskiego A., Herbuta R., Wroclaw, Alta 2, 2000.
32. Lewis, P., 2001, Conclusion: Party Development and Democratization in Eastern Europe, w: P. Lewis (ed.), Party Development and Democratic Change In Post-Communist Europe. The First Decade, London, Frank Cass, pp. 199-211.
33. Jednaka, W., 1995, Proces ksztaitowania siK systemu partyjnego w Polsce po 1989 roku, Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego.
34. Jednaka, W., 2002, Wybory parlamentarne w latach 1989-2001, W: A. Antoszewski (red.) Demokratyzacja w III Rzeczypospolitej, Wroclaw, Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego (w druku).
35. Mair, P., 1997, Party System Change. Approaches and Interpretations, Oxford, Clarendon Press.

36. Markowski, R., 1999, Polski system partyjny po wyborach z 1997 roku - instytucjonalizacja czy wichrowatość, *Studia Polityczne*, nr 9, ss. 7-37.
37. Newsweek 2002, nr 3, p. 14.
38. Szczerbiak, A., 1999, Interests and Values: Polish Parties and Their Electorates, *Europe-Asia Studies*, vol. 51, Nr 8, pp. 1401-1432.
39. Almond, G., Dalton, R., Bingham Powell, G., 2002, Democratic Government in Europe, In: G. Almond, R. Dalton, G. Bingham Powell (eds), *European Politics Today*, New York, Longman.

A. Antoshevskyi

THE DEVELOPMENT OF POLISH PARTY SYSTEM AFTER 1989

An article contains the examination of Polish party system's peculiarities in the period from 1989. The author has paid attention to both theoretical aspects and practical aspects of parties' activity.